

LEFT HAND LEGACY Vol.1

Chamber music written for Paul Wittgenstein

Folke Nauta piano left hand

Lars Wouters van den Oudenweijer clarinet

Prisma String Trio

LEFT HAND LEGACY Vol.1

Chamber music written
for Paul Wittgenstein

Folke Nauta piano left hand

Lars Wouters van den Oudenweijer clarinet

Prisma String Trio

Janneke van Prooijen violin

Elisabeth Smalt viola

Michiel Weidner cello

**LEFT
HAND
LEGACY**
Vol.1

DISC 1

Ernest Walker (1870-1949)

1. Variations on an Original Theme (1933) * 11:36
for piano left hand, clarinet, violin, viola and violoncello

Josef Labor (1842-1924)

Sonata no. 3 in E major (1916) *
for piano left hand and violin

2. I Allegro ma non troppo quasi Allegretto	10:48
3. II Quasi andantino e grazioso	5:24
4. III Allegro ma non troppo - attacca	1:36
5. IV Allegro con spirito	6:22

Hans Gál (1890-1987)

Quartet in A major (1926)
for piano left hand, violin, viola and violoncello

6. I Vivace ma non troppo	8:32
7. II Presto e leggiero	6:44
8. III Adagio, dolce ed espressivo	7:22
9. IV Molto vivace	6:17

Total playing time: 64:46 min

* world première recording

DISC 2

Franz Schmidt (1874-1939)

Quintet in A major (1938)

*for piano left hand, clarinet, violin, viola and
violoncello*

1.	I Allegro moderato	24:59
2.	II Intermezzo. Lento	7:34
3.	III Scherzo. Molto vivace	11:19
4.	IV Adagio	15:01
5.	V Finale. Variations on a theme by Josef Labor	13:18

Total playing time: 72:15 min

LEFT HAND LEGACY

For far too long Paul Wittgenstein's library was inaccessible to the world. The pianist who commissioned Maurice Ravel's *Concerto for the Left Hand* had passed away in 1961, but his widow kept the monumental doors of their country manor firmly closed. Every musicologist knew that there must be a treasure trove hidden inside. It was not until her death in 2001 that the library was opened to the public; the first visitors must have felt like archeologists entering into a nineteenth-century world. Amidst Beethoven's scores and a hair lock of Brahms, they discovered a pile of chamber music, specially composed for the one-handed pianist. Many works had been premiered by him in the 1920s and 30s and had since lain in quiet neglect; waiting.

Waiting for whom? Pianists who had lost the use of their right hand in mid-career, as a result of an accident or injury. However, those seeking repertoire for the left hand came away disappointed. Among them was Siegfried Rapp, for instance, who received a letter on 5 June 1950 with the message: *'You don't build a house just so that someone else can live in it. I commissioned and paid for the works, the whole idea was mine [...]. But those works to which I still have the exclusive performance rights are to remain mine as long as I still perform in public; that's only right and fair. Once I am dead or no longer give concerts, then the works will be available to everyone because I have no wish for them to gather dust in libraries to the detriment of the composer.'*

Paul Wittgenstein

Finally, the opportunity has arrived to restore Wittgenstein's entire chamber music legacy to the place where it belongs: the concert stage. The Dutch pianist Folke Nauta had to continue his career as a one-handed pianist, after focal dystonia affected his right hand. Wittgenstein was his model and this trove of chamber music was his salvation. There was just one complicating factor: Wittgenstein's library had become dispersed throughout the world. Nauta tracked down the original manuscripts in Austrian and English archives, still containing Wittgenstein's furiously scribbled annotations. The quintet formation of piano, clarinet and string trio is a consistent feature of Wittgenstein's chamber music legacy. So Nauta approached the clarinettist Lars Wouters van den Oudenweijer and Prisma String Trio. Together they launched the Wittgenstein Project, with the aim of bringing the music back to life and telling Wittgenstein's extraordinary tale of misery, struggle and artistic triumph.

Paul Wittgenstein grew up in extremely intense circumstances. After the Rothschilds, the Wittgensteins were the wealthiest family of the Austro-Hungarian empire. The family was at the centre of Viennese cultural life. His father Karl, a steel, banking and armaments magnate, was a passionate patron of the arts who commissioned works by Auguste Rodin and financed the building of the Vienna Secession exhibition hall. Gustav Klimt painted Gretl Wittgenstein's portrait for her wedding. Music was the family's lifeblood. Palais Wittgenstein boasted an array of seven grand pianos, including two Bösendorfer Imperials. In the Musiksaal, under the marble statue of a naked Beethoven, performances were given by Johannes Brahms, Richard Strauss, Joseph Joachim and Gustav Mahler.

However, Karl Wittgenstein was also a tyrannical family patriarch. Women counted for nothing, while his sons were required to follow in his footsteps. Art was essential, but only in the evenings, after the serious work of the day had been done. He and his musically talented, but timid wife Leopoldine brought nine children into the world,

Palais Wittgenstein, Musiksaal

who all inherited their mother's musical talent. The forced divide between music and ambition caused seething tensions within the family. Of the five boys, three were known or thought to have committed suicide, while the other two were plagued by suicidal impulses throughout their lives. Of the three daughters who survived into adulthood, two married; both of their husbands became insane, and one killed himself. Even by the morbid standards of late Habsburg Vienna, these are striking statistics: a silent witness to the warped and twisted family relationships.

Music was the sole terrain where the family was not at loggerheads with each other. In his acclaimed family chronicle *The House of Wittgenstein, a Family at War*, Alexander

Waugh remarked that all the Wittgenstein children played music *‘with an enthusiasm that bordered on the pathological. When music was around them they were at their freest and at their most amicable. To witness the exuberance and passion of Paul, Ludwig, Hermine, Leopoldine, Karl or any other of them singing or playing together any visitor might have been forgiven for assuming that these querulous, volatile and complicated people formed one of the happiest and most united families of the Habsburg Empire.’*

Only the two youngest brothers Paul and Ludwig had the opportunity, unleashed by their father’s death in 1913, to follow their heart and build up their respective lives as a musician and a philosopher. On 1 December 1913, Paul gave his debut concert in the Golden Hall of the Musikverein in Vienna; the start, he hoped, of an international career as a pianist. However, on 28 June 1914 events took a very different course, when an anarchist’s bullet from Sarajevo transformed the meandering beautiful blue Danube into a raging torrent that would engulf the entire first half of the twentieth century. Paul Wittgenstein donned his regimental uniform and sprang on his horse to defend the honour of the Habsburg dynasty. Three weeks later, the pianist was carried into a field hospital in the vicinity of Lviv, unconscious and with a bullet in his elbow. When he came to, with one eye he glimpsed his amputated right arm lying, carelessly tossed into a corner. With his other eye he looked down the barrel of a Russian rifle. After a three-month journey by goods train, tormented by the bitter cold and phantom pain, Paul arrived in Camp Omsk. Aged 27, he had cast off the suicidal thoughts common to the Wittgensteins and had become resolutely determined to continue his career as a concert pianist.

Besides his iron-willed father, Paul had more role models who strengthened him in his resolve. During his long journey through Russia, in the depths of his despair, he learned that his blind mentor, Josef Labor, was busy composing left-handed repertoire for him. During Paul’s rehabilitation in Omsk, he came across a book by the eccentric count Géza Zichy, whose fame as a one-handed pianist was known to Paul. The book

was an illustrated self-help guide; how to eat lobster with just one hand, how to wash one's hand and how to pull on one's underwear with the help of a doorknob. The work of the greatest piano virtuoso of the day, Leopold Godowsky, was also a source of inspiration. Because Paul could not comprehend how Godowsky had managed to arrange Chopin's fiendishly difficult *Étude Révolutionnaire* for left hand, he drew the white and black keys of a piano as precisely as possible on an empty crate, using a lump of charcoal. For the first time, he began to 'play' again. Guards and fellow prisoners watched him tirelessly drumming with his numbed fingers, as he transformed all the pieces that he knew from memory into left-handed versions.

When he returned to Vienna in late 1915, his life lay in ruins in every sense; however, he could immediately start working on his Omsk arrangements. For months on end, seven hours per day he studied; on a real instrument. Through the use of ingenious pedal and fingering techniques, he succeeded in making his one-handed playing sound as virtuosic and full of élan as his two-handed debut concert in Vienna and he began to perform once again. The feared music critic Julius Korngold wrote: *'In this left hand's playing there is no trace of melancholy to be heard due to the lack of a right hand; rather, the triumph that it is so easy to do without it.'*

Until 1922, Paul Wittgenstein had to make do with his own arrangements, the pieces by Josef Labor and a limited collection of existing works composed prior to his accident. He began to realise that he would not be able to make a real career with just this conservative Romantic music. So, in late 1922 he began to commission compositions from leading contemporary composers. The massive fortune that he had inherited was put to good use. At first, Paul mostly requested piano concertos in which he could shine as a virtuoso, but later he also requested chamber music works.

This album features several works that have not previously appeared on CD and the last, great chamber music work that was written for Wittgenstein.

Ernest Walker - Variations on an Original Theme (1933)

Notwithstanding their devotion to Vienna, the Wittgensteins turned their gaze outwards to the world. Paul commissioned works from Ravel, Prokofiev, Britten and from the musicologist and composer Ernest Walker, Director of Music at the celebrated Balliol College in Oxford. Born in India, Walker was initially influenced by German Romanticism, but underwent a striking development and created his own unique musical idiom. His *Variations on an Original Theme* dates from this later period.

Wittgenstein was especially impressed by this work. Contrary to his usual practice, he did not consider it necessary to make drastic amendments to the score. The première took place in Vienna in March 1935; however, it was not until 20 February 1949 that he performed the work together with English colleagues in Oxford, in the presence of the aged composer. *Variations* is probably the last piece of music that Walker ever heard; the following day he passed away, seated in his chair by the hearth.

Ernest Walker

Josef Labor - Violin Sonata no. 3 in E (1916)

The pianist, composer, organist and pedagogue Josef Labor was highly regarded in Vienna. His students included Alma Schindler, Arnold Schönberg and Paul Wittgenstein, for whom Labor was a father figure of sorts. His *Third Violin Sonata* was the second of ten works that he composed for his student after Paul returned from the war. As far as is known, it is also the very first chamber music work for piano left-hand ever composed. There is no sign of the 73-year-old composer having limited experience in writing for just one hand; the virtuosic piece is skilfully and effectively written. The clearly audible influence of Brahms and Schumann puts beyond doubt that Labor was a man of the nineteenth century. The spirit of Mendelssohn permeates the light-hearted third movement.

According to Ludwig Wittgenstein, the philosopher whose fame was to overshadow

that of his older brother Paul, Labor ranked as one of the six greatest composers, alongside Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert and Brahms. Perhaps we should view this high estimation in the light of Alexander Waugh's comment: *'The Wittgenstein family was besotted by him. He became their property - their inhouse composer, musical adviser, recipient of their charity, friend and all-round philosophical and psychological guru.'* After Labor passed away, an unfinished septet for Paul was found lying on his desk. Labor's music would always remain a model example for Paul.

Hans Gál - Piano Quartet in A (1926)

Like Wittgenstein, Hans Gál lived and worked in Vienna, joined the fighting when World War One erupted, and also left Austria after the Anschluss in 1938. Wittgenstein admired his romantic nature, his Schubertesque melodiousness and his clarity of style. Gál received Wittgenstein's commission to compose the *Piano Quartet in A* during his most productive and successful period. The work is characterised by a wealth of ideas; it is colourful, energetic and virtuosic in all the voices. The piano part exploits the entire range of the piano and often sounds like a two-hand part, due to the many leaps and jumps and extended hand span. This was exactly in accordance with Wittgenstein's wish, as he desired fully fledged piano music from 'his' composers; music that would by no means focus attention on his handicap. The première took place on 10 March 1928 in the Wiener Musikverein; in subsequent years, Wittgenstein only gave two more performances of the work. The score was not published until 2014.

Kleiner Musikvereins-Saal

Samstag, den 10. März 1928
halb 8 Uhr abends

III. KAMMERMUSIK-ABEND des

SEDLAK-WINKLER-QUARTETTES

FRITZ SEDLAK
VITTORIO BORRI

GUSTAV GRUBER
WILHELM WINKLER

Mitwirkend: **Paul Wittgenstein** (Klavier)

Programm:

1. Hans Gál Klavierquartett A-dur
Heiter und lebhaft, aber nicht zu rasch
Sehr rasch und leicht
Sehr breit, zart und ausdrucksvoll
Überaus lebhaft (Uraufführung)
2. Spohr Streichquintett op. 106, G-moll
Allegro moderato
Larghetto
Scherzo
Finale Pastorale. Allegro molto
(2. Bratsche Johann Kocel)
3. Franz Schmidt Klavierquintett
Lebhaft, doch nicht schnell
Adagio
Sehr ruhig
Langsam und sehr breit vorzutragen —
sehr lebhaft

Klavier: Bösendorfer

Kleiner Musikvereins-Saal — Donnerstag, den 29. März 1928, 8 Uhr abends

IV. Konzert des Sedlak-Winkler-Quartettes (Moderner Abend)

Programm: Uraufführungen von Stalla, Reidinger, Hudes und des Slavische
Streichquartett von Glazounow

Franz Schmidt - Quintet in A (1938)

The cellist, pianist and composer Franz Schmidt - a key figure in Viennese musical life in his day - was a close friend of Paul Wittgenstein. After Josef Labor, he composed the most works for Paul; so many, in fact, that with the huge fees he was able to afford a villa in Perchtoldsdorf, just outside of Vienna.

The *Quintet in A* was to be his final completed major work. Its intimate sound idiom recalls the musical tradition of Schubert and Brahms. At the same time, it boasts Brucknerian dimensions with a first movement of 'heavenly length'. Schmidt originally composed it as a four-movement work, but Wittgenstein objected to the slow movement, an Intermezzo for solo piano.

Would the public really appreciate a solo as part of a chamber music work? Schmidt initially took offence, but yielded to his friend's wish and wrote a second slow movement, resulting in a monumental, five-movement work. With the concluding *Variations on a theme by Josef Labor*, Schmidt took one last look backwards at the old Vienna that had vanished forever. In this way the album comes full circle.

Franz Schmidt

LEFT HAND LEGACY

Paul Wittgensteins bibliotheek was veel te lang onbereikbaar voor de wereld. Iedere musicoloog wist dat de weduwe van de in 1961 overleden pianist en opdrachtgever van het *Concerto pour la main gauche* van Maurice Ravel een schat verborgen hield. Toen zij in 2001 overleed en de monumentale deuren van het landhuis werden geopend, moeten de eerste bezoekers zich archeologen hebben gewaand. Zij betraden de 19e eeuw.

Tussen originele Beethovenpartituren en een haarlok van Brahms ontdekten zij een stapel kamermuziek, speciaal voor de eenhandige pianist geschreven. Veel werken waren door hem in première gebracht in de 20-er en 30-er jaren en lagen daarna te wachten.

Wachten op wie? Bijvoorbeeld op pianisten die in de loop van hun carrière het gebruik van hun rechterhand verloren als gevolg van een ongeluk of blessure. Op zoek naar linkerhandrepertoire kregen zij bij Wittgenstein nul op het rekest.

Zo ontving Siegfried Rapp op 5 juni 1950 per brief de boodschap: *'Je bouwde geen huis, alleen om er iemand anders in te laten wonen. Ik heb de werken besteld en betaald, het hele idee was van mij [...]. Maar de werken waarvoor ik nog steeds de exclusieve uitvoeringsrechten heb, blijven van mij zolang ik in het openbaar speel; dat is alleen maar juist en eerlijk. Als ik dood ben of geen concerten meer geef, zijn de werken voor iedereen toegankelijk, want ik wil niet dat ze ten koste van de componist liggen te verstoffen in bibliotheken.'*

Paul Wittgenstein

Nu is er voor het eerst een kans om Wittgensteins gehele kamermuziekerfenis terug te brengen op de plek waar hij hoort: het concertpodium. Toen de Nederlandse pianist Folke Nauta door focale dystonie aan de rechterhand als eenhandig pianist verder moest was Wittgenstein zijn voorbeeld, en deze kamermuziekschat zijn redding. Complicatie: Wittgensteins bibliotheek was verspreid geraakt over de wereld. Nauta traceerde in Oostenrijkse en Engelse archieven de originele handschriften, met Wittgensteins woeste aantekeningen er nog in. Daar de kwintetbezetting piano, klarinet en strijktrio in de nagelaten kamermuziek de rode draad vormde, benaderde Nauta klarinettist Lars Wouters van den Oudenweijer en Prisma Strijktrio. De vijf musici ontwikkelden samen het Wittgenstein Project om de muziek weer tot leven te wekken en Wittgensteins uitzonderlijke verhaal van ongeluk, strijd en kunstzinnige triomf te vertellen.

Paul Wittgenstein groeide op onder extreem intense omstandigheden. De Wittgensteins waren, na de Rothschilds, de rijkste familie van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie. Het gezin bevond zich in het middelpunt van het culturele leven van Wenen. Vader Karl was staal-, bank- en wapenmagnaat en een hartstochtelijk mecenas van de kunsten. Hij gaf opdracht tot werken van Auguste Rodin en financierde het verenigingsgebouw van de Wiener Secession. Gustav Klimt schilderde Gretl Wittgenstein voor haar huwelijksportret. Muziek was voor de hele familie van levensbelang. In Palais Wittgenstein stonden zeven vleugels, waaronder twee Bösendorfer Imperials. In de Musiksaal, onder het marmeren beeld van een naakte Beethoven traden Johannes Brahms, Richard Strauss, Joseph Joachim en Gustav Mahler op.

Karl Wittgenstein was echter ook een tirannieke familiepatriarch. Vrouwen telden niet mee en zijn zoons werden geacht in zijn voetsporen te treden. Kunst was essentieel, maar pas 's avonds na het serieuze werk. Hij en zijn muzikaal begaafde, maar timide vrouw Leopoldine brachten negen kinderen op de wereld, die stuk voor stuk de muzikale gaven van hun moeder erfden. De geforceerde scheiding tussen muziek en ambitie leidde tot grote spanningen binnen het gezin. Van de vijf jongens pleegden er

Neuwaldegg, summer 1917: Kurt, Paul, and Hermine Wittgenstein, Max Salzer, Leopoldine Wittgenstein, Helena Salzer and Ludwig Wittgenstein

drie zeker of waarschijnlijk zelfmoord en werden de twee anderen hun hele leven geplaagd door suïcidale impulsen. Van de drie dochters die de volwassenheid overleefden, trouwden er twee; beide echtgenoten werden krankzinnig en één stierf door zijn eigen hand. Zelfs naar de morbide maatstaven van het laat Habsburgse Wenen zijn dit indrukwekkende aantallen. Stille getuigen van de verwrongen familieverhoudingen.

Het enige terrein waar de familie niet op voet van oorlog met elkaar omging was de muziek. In zijn gewaardeerde familiekroniek *The House of Wittgenstein, a Family at War* merkt Alexander Waugh op dat alle kinderen muziek beoefenden met een enthousiasme dat aan het pathologische grensde; *‘Als er muziek was, waren ze vrij en*

vriendelijk. Getuige de uitbundigheid en de passie waarmee Paul, Ludwig, Hermine, Leopoldine, Karl of de anderen samenzongen of kamermuziek speelden, zou je het een toevallige bezoeker niet kwalijk nemen als hij aannam dat deze twistzieke, wispelturige, en gecompliceerde mensen tot de gelukkigste en saamhorigste gezinnen behoorden van het Habsburgse Rijk.'

Alleen de twee jongste broers Paul en Ludwig kregen, ontketend door de dood van hun vader in 1913, de kans hun hart te volgen en een leven als musicus en als filosoof op te bouwen.

Op 1 december 1913 gaf Paul zijn debuutconcert in de Gouden Zaal van de Wiener Musikverein, het begin, hoopte hij, van een internationale carrière als solist. Dat liep echter anders, toen op 28 juni 1914 een anarchistische kogel uit Sarajevo de gezapige schöne blaue Donau in een stroomversnelling joeg, die de hele eerste helft van de twintigste eeuw zou overspoelen. Paul Wittgenstein hees zich in zijn regimentsuniform en besteeg zijn paard om de eer van de Habsburgse dynastie te gaan verdedigen. Drie weken later werd de pianist bewusteloos een veldhospitaal in de buurt van Lviv binnengedragen met een kogel in zijn elleboog. Toen hij bijkwam zag hij met één oog zijn geamputeerde rechterarm liggen, achteloos weggesmeten in een hoek. Met zijn andere oog keek hij in de loop van een Russisch geweer. Gekweld door fantoompijnen en bittere kou kwam Paul na een tocht van drie maanden per goederentrein aan in kamp Omsk. Hij was 27, had de onder Wittgensteins gebruikelijke suïcidale gedachten van zich afgeworpen en was inmiddels vastbesloten zijn loopbaan als concertpianist voort te zetten.

Behalve zijn stijfkoppige vader had Paul meer rolmodellen die hem sterkten in zijn besluit. Zo kwam hij al tijdens zijn tocht door Rusland, op het dieptepunt van zijn wanhoop, te weten dat zijn blinde mentor Josef Labor bezig was linkerhandrepertoire voor hem te schrijven. Tijdens zijn herstel in Omsk kreeg Paul een boek toegespeeld van de excentrieke graaf Géza Zichy, wiens faam als eenhandig pianist hem bekend was. Het betrof een geïllustreerde zelfhulpgids; hoe kreeft te eten met één hand, hoe je hand

te wassen en hoe je ondergoed aan te trekken met behulp van een deurknop. Ook het werk van de grootste pianovirtuoos van dat moment, Leopold Godowsky, was een bron van inspiratie. Omdat Paul niet kon begrijpen hoe die het voor elkaar had gekregen om Chopins hels moeilijke *Étude Révolutionnaire* te bewerken voor linkerhand, tekende hij met een stuk houtskool op een lege krat zo precies mogelijk de witte en de zwarte toetsen uit. Voor het eerst begon hij weer 'te spelen'. Bewakers en medegevangenen keken toe hoe hij onvermoeibaar rofflend met zijn verkleumde vingers alle stukken die hij uit zijn hoofd kende uitwerkte tot linkshandige versies.

Toen hij eind 1915 in Wenen terugkeerde lag zijn leven in alle opzichten in puin, maar kon hij meteen met zijn Omsk-arrangementen aan de slag. Maandenlang, zeven uur per dag studeerde hij; op een echt instrument. Door ingenieuze pedaal- en vingerzettingstechnieken wist hij zijn eenhandige spel weer net zo virtuoos en wervend te laten klinken als zijn tweehandige debuutconcert in Wenen en hij betrad opnieuw het podium. De gevreesde criticus Julius Korngold schreef: *'Uit het spel van deze linkerhand klinkt in het geheel geen weemoed op vanwege het niet bezitten van een rechterhand, maar veel meer de triomf dat het ook zo gemakkelijk zónder kan.'*

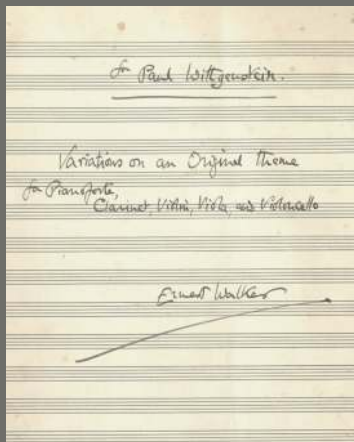
Tot 1922 moest Paul Wittgenstein het doen met zijn eigen arrangementen, de stukken van Josef Labor en een beperkte verzameling bestaande werken van vóór zijn ongeluk. Hij begon in te zien dat hij geen echte carrière zou kunnen maken met alleen deze conservatief-romantische muziek. Eind 1922 begon hij met het verstrekken van compositieopdrachten aan vooraanstaande hedendaagse componisten. Het enorme fortuin dat hij had geërfd kwam goed van pas. Eerst bestelde Paul vooral pianoconcerten waarin hij als virtuoos kon schitteren, maar daarna kwam ook vaker kamermuziek in beeld.

Op dit album worden werken die nog niet eerder op cd verschenen gecombineerd met het laatste grote kamermuziekwerk dat voor Wittgenstein geschreven is.

Ernest Walker - *Variations on an Original Theme* (1933)

Hoe verknocht de Wittgensteins ook waren aan Wenen, hun blik richtte zich toch op de wereld. Paul gaf opdrachten aan Ravel, Prokofiev, Britten en aan musicoloog en componist Ernest Walker, Director of Music aan het gerenommeerde Balliol College in Oxford. De in India geboren Walker was aanvankelijk beïnvloed door de Duitse Romantiek, maar maakte een opvallende ontwikkeling door die zijn muziek veel eigener maakte. Uit deze tijd stammen ook de *Variations on an Original Theme*. Wittgenstein was bijzonder lovend over het stuk. Tegen zijn gewoonte in vond hij ingrijpende wijzigingen in de partituur niet nodig. De première vond plaats in Wenen in maart 1935, maar pas op 20 februari 1949 speelde hij het werk samen met Engelse collega musici in Oxford in het bijzijn van de inmiddels bejaarde componist. De *Variations* zijn waarschijnlijk de laatste muziek geweest die Walker hoorde; de volgende dag overleed hij, gezeten in zijn stoel bij het haardvuur.

Manuscripts by Walker and Labor

Josef Labor - Vioolsonate nr. 3 in E (1916)

Pianist, componist, organist en pedagoog Josef Labor stond in Wenen in hoog aanzien. Onder zijn leerlingen bevonden zich Alma Schindler, Arnold Schönberg en Paul Wittgenstein voor wie Labor een soort vaderfiguur was. Zijn *derde vioolsonate* was het tweede van tien werken voor zijn pupil na diens terugkeer uit de oorlog, en daarmee voor zover bekend het allereerste kamermuziekwerk met piano linkerhand uit de geschiedenis. Niets wijst erop dat de 73-jarige componist nog maar beperkt ervaring had met schrijven voor één hand; het is volwaardige muziek, virtuoos en effectief geschreven. Dat Labor een man van de 19e eeuw was, is overduidelijk te horen aan de invloeden van Brahms en Schumann. In het vluchtige derde deel waart de geest van Mendelssohn rond. Volgens Ludwig Wittgenstein, de filosoof die zijn oudere broer Paul in roem zou overvleugelen, behoorde Labor tot de zes grootste componisten, naast Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert en Brahms.

Die uitspraak moeten we waarschijnlijk zien in het licht van wat Alexander Waugh schrijft: *“De hele familie Wittgenstein was weg van hem. Hij werd hun eigendom - hun huiscomponist, muzikaal raadsman, ontvanger van hun liefdadigheid, hun vriend en all-round filosofische en psychologische goeroe”*. Toen Labor stierf lag op zijn bureau een onvoltooid septet voor Paul. Voor hem bleef de muziek van Labor altijd een voorbeeld.

Hans Gál - Pianokwartet in A (1926)

Net als Wittgenstein woonde en werkte Hans Gál in Wenen, was hij in de Eerste Wereldoorlog ten strijde getrokken en zou hij na de Anschluss in 1938 Oostenrijk verlaten. Wittgenstein waardeerde zijn romantische inborst, zijn Schubertiaanse melodieën en zijn heldere stijl. Gál kreeg van hem de opdracht tot het schrijven van het *pianokwartet in A* in zijn meest productieve en succesvolle periode. Het werk wordt gekenmerkt door een rijkdom aan ideeën, kleurrijk, energiek, en virtuoos in alle stemmen. De pianopartij omvat het hele klavier en klinkt door zijn vele sprongen en grote grepen vaak als tweehandig. Dit was precies naar de wens van de opdrachtgever, die van ‘zijn’ componisten volwaardige pianomuziek verlangde, die in geen geval de aandacht op zijn handicap zou vestigen. De première vond plaats op 10 maart 1928 in de Wiener Musikverein; in de jaren daarna zou Wittgenstein het werk nog maar twee keer uitvoeren. Pas in 2014 werd de partituur uitgegeven.

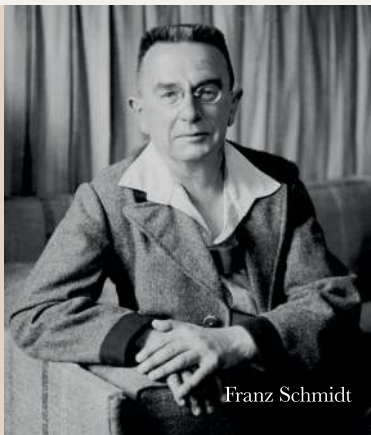
Franz Schmidt - Kwintet in A (1938)

De cellist, pianist en componist Franz Schmidt - sleutelfiguur in het Weense muziekleven van zijn tijd - was goed bevriend met Paul Wittgenstein. Na Josef Labor schreef hij voor hem de meeste werken, zo veel dat hij van diens riantе vergoedingen een villa kon kopen in Perchtoldsdorf, net buiten Wenen.

Het *kwintet in A* werd zijn laatst voltooide grote werk. Het staat met zijn intieme klankwereld in de muzikale traditie van Schubert en Brahms. Tegelijk heeft het Bruckneriaanse dimensies met een eerste deel van 'hemelse lengte'. Schmidt schreef het oorspronkelijk als vierdelig werk, maar Wittgenstein had bezwaren tegen het langzame deel, een Intermezzo voor piano solo. Zou het publiek een solo wel waarderen als deel van een kamermuziekwerk? Schmidt reageerde aanvankelijk gekrenkt maar gaf toe aan zijn vriend en schreef een tweede langzaam deel, wat leidde tot een majestueus vijfdelig werk. Met de afsluitende *Variaties op een thema van Josef Labor* kijkt Schmidt nog één keer terug naar het oude, voorgoed verdwenen Wenen. Zo is de cirkel van dit album rond.

Hans Gál

Franz Schmidt

LEFT HAND LEGACY

Viel zu lange ist die Musikbibliothek Paul Wittgensteins für die Außenwelt unerreichbar geblieben. Wie jeder Musikwissenschaftler wusste, verbarg die Witwe des 1961 verstorbenen Pianisten und Auftraggebers von Maurice Ravel's *Concerto pour la main gauche* einen wahren Schatz. Als sich nach ihrem Tod im Jahre 2001 die monumentalen Türen ihres Landhauses öffneten, dürften sich die ersten Besucher wie Archäologen gefühlt haben: Sie betraten das neunzehnte Jahrhundert.

Zwischen Originalpartituren von Beethoven und einer Haarlocke von Brahms fanden sich zahlreiche, eigens für den einarmigen Pianisten geschriebene Kammermusikwerke. Viele dieser Kompositionen hatte er in den 20er und 30er Jahren uraufgeführt. Seitdem warten die Werke auf ihre Wiedererweckung.

Paul Wittgenstein

Aber wer sollte sie eigentlich zum Leben erwecken? Zum Beispiel Pianisten, die während ihrer Karriere die Funktion ihrer rechten Hand infolge eines Unglücks oder einer Verletzung eingebüßt hatten. Wer immer jedoch Wittgenstein um Repertoire für die linke Hand bat, ging leer aus. Siegfried Rapp etwa erhielt am 5. Juni 1950 folgenden Brief: „*Man baut kein Haus, nur damit jemand anderes darin wohnen kann. Ich habe die Werke in Auftrag gegeben und bezahlt, die ganze Idee war meine [...]. Aber die Werke, an denen ich noch die exklusiven Aufführungsrechte habe, sollen meine bleiben, solange ich noch öffentlich aufführe; das ist nur richtig und fair. Wenn ich tot bin oder keine Konzerte mehr gebe, dann werden die Werke allen zugänglich sein, weil ich nicht möchte, dass sie zum Schaden des Komponisten in Bibliotheken verstauben.*“

Erstmals bietet sich jetzt eine Gelegenheit, Wittgensteins gesamten Kammermusiknachlass seiner originären Bestimmung zurückzugeben: dem Konzertpodium. Als der niederländische Pianist Folke Nauta infolge einer fokalen Dystonie den Gebrauch seiner rechten Hand verlor, fand er in Wittgenstein und dessen Kammermusikschatz Vorbild und Rettung. Es gab allerdings ein Problem: Wittgensteins Bibliothek war inzwischen in alle Winde zerstreut. In österreichischen und englischen Archiven spürte Nauta Autographen auf, die noch Wittgensteins wild gekritzelte Anmerkungen trugen. Wie ein roter Faden durchzieht die Besetzung für Klavierquintett mit Klarinette und Streichtrio Wittgensteins Kammermusikerbe. Nauta wandte sich an den Klarinettenisten Lars Wouters van den Oudenweijer, der gemeinsam mit dem Prisma-Streichtrio das Wittgenstein-Project ins Leben rief, um diese Musik wieder zum Erklängen zu bringen und Wittgensteins außergewöhnliche, von Unglück, Kampf und künstlerischem Triumph geprägte Biographie zu erzählen.

Paul Wittgenstein wuchs unter extremen Verhältnissen auf. Nach den Rothschilds waren die Wittgensteins die reichste Familie in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Die Familie Wittgenstein stand im Mittelpunkt des kulturellen Lebens in Wien. Der Vater, Stahlmagnat Karl Wittgenstein, betätigte sich als leidenschaftlicher Kunstmäzen. Unter anderem gab er Werke bei Auguste Rodin in Auftrag und beteiligte sich an der Finanzierung des Wiener Sezessionsgebäudes. Gustav Klimt malte das Hochzeitsporträt seiner Tochter Gretl Wittgenstein. Die Musik spielte eine Hauptrolle im Leben aller Familienmitglieder. Im Palais Wittgenstein standen sieben Flügel, darunter zwei Bösendorfer Konzertflügel des Typs Imperial. Im Musiksaal, unter der Marmorskulptur eines nackten Beethoven, traten Johannes Brahms, Richard Strauss, Joseph Joachim und Gustav Mahler auf.

In seiner Familie herrschte Karl Wittgenstein als autoritärer Patriarch. Frauen zählten nicht mit, die Söhne hatten sich den Berufswünschen des Vaters unterzuordnen. Die Beschäftigung mit den Künsten nahm zwar einen wichtigen Platz ein, jedoch immer

erst nach Erledigung der Tagesgeschäfte. Karl Wittgenstein und seine musikalisch hochbegabte, aber schüchterne Frau Leopoldine hatten neun Kinder, die allesamt das Talent ihrer Mutter geerbt hatten. Die unnatürliche Trennung von Kunst und Ehrgeiz sorgte für zahlreiche Spannungen innerhalb der Familie. Drei der fünf Söhne nahmen sich vermutlich das Leben, die anderen beiden litten ihr ganzes Leben an suizidalen Impulsen. Zwei der drei Töchter, die das Erwachsenenalter erreichten, heirateten; ihre Ehemänner fielen in geistige Umnachtung, in einem Fall gefolgt von Selbstmord. Diese – auch nach den morbiden Maßstäben der untergehenden Donaumonarchie – stattliche Anzahl stummer Zeugen illustriert die gestörten Familienverhältnisse.

Allein beim gemeinsamen Musizieren verkehrten die Familienmitglieder buchstäblich in Harmonie miteinander. Wie Alexander Waugh in seiner vielbeachteten Familienchronik *The House of Wittgenstein, a Family at War* bemerkt: „Alle Wittgenstein-Kinder betrieben die Musik mit einer nahezu pathologischen Leidenschaft. Wenn musiziert wurde, waren sie befreit

Ludwig and Paul Wittgenstein

und liebenswürdig. Wer die Hingabe und Leidenschaft von Paul, Ludwig, Hermine, Leopoldine, Karl und den anderen beim gemeinsamen Singen oder Spielen beobachtet hätte, wäre leicht dem Irrtum unterlegen, diese streitsüchtigen, launischen und komplizierten Menschen würden zu den glücklichsten und zutiefst verbundenen Familien des Habsburgerreiches gehören.“

Einzig die beiden jüngsten Brüder Paul und Ludwig erhielten nach dem Tod des Vaters im Jahr 1913 die Gelegenheit, ihren Neigungen zu folgen und ein Leben als Musiker und Philosoph einzuschlagen.

Am 1. Dezember 1913 debütierte Paul im Goldenen Saal des Wiener Musikvereins. Dieses Konzert sollte den Anfang einer internationalen Solokarriere markieren. Diese Hoffnung zerschlug sich, als am 28. Juni 1914 eine anarchistische Kugel in Sarajewo die Wogen der schönen blauen Donau so hochschlagen ließ, dass sie quasi die erste Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts überfluteten. Paul Wittgenstein legte seine Uniform an und bestieg sein Pferd, um die Ehre der habsburgischen Dynastie zu verteidigen. Drei Wochen später wurde der Pianist bewusstlos und mit durchschossenem Ellbogen in ein Feldlazarett bei Lwiw, dem damaligen Lemberg, eingeliefert. Als er zu sich kam, fiel sein Auge auf seinen amputierten rechten Arm, den man achtlos in eine Ecke gelegt hatte. Mit dem anderen Auge blickte er in den Lauf eines russischen Gewehrs. Von Phantomschmerzen und eisiger Kälte zermürbt, erreichte Paul nach dreimonatiger Fahrt im Güterwaggon das Lager Omsk. Er war 27 Jahre alt, hatte die typisch Wittgensteinschen Selbstmordgedanken abgeworfen und war mittlerweile fest entschlossen, seine Karriere als Konzertpianist fortzusetzen.

Nicht nur sein starrköpfiger Vater, sondern auch andere Vorbilder hatten seine Entschlussfähigkeit geprägt. Auf seinem Transport durch Russland, einer Zeit tiefster Hoffnungslosigkeit, erfuhr Paul, dass sein blinder Mentor Josef Labor damit beschäftigt war, linkshändiges Repertoire für ihn zu schreiben. Während seiner Genesung in Omsk gab ihm jemand ein Buch des exzentrischen Grafen Géza Zichy, der ihm als einarmiger Pianist bekannt war. Es betraf ein illustriertes Selbsthilfebuch: Hummer essen mit einer

Hand, die Hände waschen oder seine Unterwäsche mithilfe einer Türklinke selbst anziehen. Die Werke des damals größten Klaviervirtuosens Leopold Godowsky waren eine weitere Quelle der Inspiration. Da Paul schwer visualisieren konnte, wie es Godowsky gelungen war, Chopins berüchtigte *Étude Révolutionnaire* für die linke Hand zu bearbeiten, zeichnete er sorgfältig mit Holzkohle weiße und schwarze Klaviertasten auf eine Kiste. So begann er wieder zu „spielen“. Wachen und Mitgefangene sahen ihm zu, wie er – unermüdlich mit seinen froststarrten Fingern trommelnd – alle Stücke aus dem Gedächtnis für die linke Hand bearbeitete.

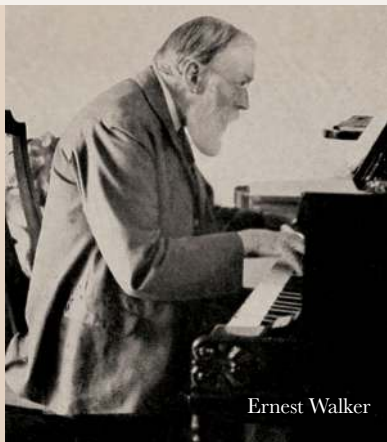
Als er 1915 nach Wien zurückgekehrt war, lag sein Leben in Trümmern, aber er konnte zumindest sofort auf seine Arrangements aus Omsk zurückgreifen. Monatelang übte er täglich sieben Stunden auf seinem vertrauten Flügel. Mit einer genialen Pedal- und Fingersatztechnik wusste er seinem einhändigen Spiel denselben virtuosens Glanz seines zweihändigen Debüts in Wien zu verleihen. Und so kehrte er auf das Konzertpodium zurück. Der gefürchtete Kritiker Julius Korngold schrieb: *„Aus dem Spiel dieser Linken klingt keineswegs die Wehmut heraus, keine Rechte zu besitzen, vielmehr der Triumph, sie so leicht entbehren zu können.“*

Bis 1922 begnügte Paul sich notgedrungen mit eigenen Bearbeitungen, den Stücken von Josef Labor und einer kleinen Werkauswahl aus der Zeit vor seiner Verletzung. Allmählich wurde ihm klar, dass für eine echte Karriere mehr nötig war als diese konservativ-romantischen Werke. Ende 1922 gab er erste Werke bei bekannten zeitgenössischen Komponisten in Auftrag. Mit seinem immensen Erbe waren ihm keine Grenzen gesetzt. Zunächst bestellte Paul vor allem Klavierkonzerte, in denen er als Solist brillieren konnte, später kamen immer öfter Kammermusikwerke hinzu.

Dieses Album vereint bisher noch nicht auf CD erschienene Werke mit dem letzten großen Kammermusikwerk, das für Wittgenstein geschrieben wurde.

Ernest Walker - Variations on an Original Theme (1933)

Wie sehr auch von der Wiener Kultur geprägt, so richteten die Wittgensteins ihren Blick doch über den Horizont ihrer Heimatstadt hinaus. Paul bestellte Werke bei Ravel, Prokofjew, Britten und dem Musikwissenschaftler und Komponisten Ernest Walker, Director of Music des renommierten Balliol College in Oxford. Der in Indien geborene Walker, anfangs an der deutschen Romantik orientiert, erarbeitete sich in seiner bemerkenswerten Entwicklung ein ganz eigenes Idiom. Dieser Zeit entstammen die *Variations on an Original Theme*. Wittgenstein schätzte das Stück besonders hoch ein. Entgegen seiner Gewohnheit verzichtete er auf umfassende Eingriffe in die Partitur. Im März 1935 fand die Uraufführung in Wien statt, aber erst am 20. Februar 1949 spielte er in Oxford dem inzwischen hochbetagten Komponisten das Werk mit englischen Musikerkollegen vor. Wahrscheinlich waren diese *Variations* das letzte Musikstück, das Walker hörte, denn er verstarb am nächsten Tag in seinem Lehnstuhl am Kaminfeuer.

Ernest Walker

Balliol College Musical Society
 12TH CONCERT, SUNDAY, FEBRUARY 20th, 1949
 At 8.0 p.m. (Dinner opens at 8.45 p.m.)

Variations on an original Theme for Piano Solo, Clarinet, Violin, Viola and Violoncello (1933)	Ernest Walker
String Trio in G, Op. 83	Haydn
Pastorale Solo: Preludes and Fugues composed for the Left Hand Chaconne in D minor	Reiger Bach-Bruchmann
Quintet for Piano Solo, Clarinet, Violin, Viola and Violoncello Andante Lento-Vivace-Lento Allegro più mosso troppo	Franz Schmidt Op. 114

THE PHILHARMONIC STRING TRIO
 DAVID MARTIN MAX GILBERT JAMES WHITEHEAD
 JACK TRYMEYER (Clarinet)
 PAUL WITTGENSTEIN (Piano Solo)

HYMN

Hark, we say, how something brings it across our boundaries King, Each a double to the past, Brings its part and then dies.	Through their voices lower he, Serenity here, but, their melody Night and day they working run, Never pause, but still sing on.
Wagner's chief and another spirit His with classical notes, whose Charming every day their hands, While the great, their song approach.	All the flowers that gild the spring Fatter they will mean long, It Heaven from them, thankful they Shall more sweet, and look more good.

Wale, for dance, my singest heart,
 Wake and gaily sing thy part!
 Lamented love, and sorrow, and Heaven.

Josef Labor - Sonate für Klavier und Violine Nr. 3 E-Dur (1916)

Der Pianist, Komponist, Organist und Pädagoge Josef Labor genoss in Wien hohes Ansehen. Zu seinen Schülern gehörten Alma Schindler, Arnold Schönberg und Paul Wittgenstein, der Labor wie eine Vaterfigur verehrte. Seine *dritte Sonate für Klavier und Violine* war das zweite Werk für seinen Schüler nach dessen Heimkehr aus dem Krieg, und ist damit, soweit bekannt, das erste Kammermusikwerk mit Klavier für die linke Hand in der Musikgeschichte. Die geringe Erfahrung des 73-jährigen Komponisten mit dieser Materie ist dem virtuosen und effektvollen Stück keineswegs anzuhören. Deutliche Einflüsse von Brahms und Schumann verorten Labor als Komponist ins 19. Jahrhundert. Im luftigen dritten Satz meldet sich Mendelssohn zu Wort. Für Ludwig Wittgenstein, dessen Ruhm den seines älteren Bruders überflügeln sollte, gehörte Labor neben Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert und Brahms zu den sechs größten Komponisten.

Dieses Urteil wird wahrscheinlich unter dem von Alexander Waugh beschriebenen Aspekt verständlicher: „*Die ganze Familie Wittgenstein war hingerissen von Labor. Sie vereinnahmten ihn als Hauskomponisten, musikalischen Berater, Empfänger ihrer Wohlthätigkeit, Freund und philosophischen und psychologischen Guru in allen Lebenslagen.*“ Als Labor starb, lag auf seinem Schreibtisch ein unvollendetes Septett für Paul. Die Musik Labors war dem Pianisten immer ein Vorbild.

Hans Gál - Klavierquartett in A-Dur (1926)

Wie Wittgenstein wirkte auch Hans Gál in Wien, wurde im Ersten Weltkrieg zum Militärdienst eingezogen und sollte Österreich nach dem „Anschluss“ 1938 verlassen. Wittgenstein schätzte seine romantische Seele, seine Schubertsche Melodik und seinen klaren Stil. Er beauftragte Gál in dessen fruchtbarster und erfolgreichster Schaffensperiode mit der Komposition des *Klavierquintetts in A-Dur*. Das Werk zeichnet sich durch seinen Ideen- und Farbenreichtum, seine Energie und Virtuosität in allen

Stimmen aus. Der Klavierpart umfasst das ganze Register und erweckt durch die vielen Sprünge und weiten Akkordgriffe die Illusion des zweihändigen Spielens. Genau das entsprach dem Wunsch des Auftraggebers. Er erwartete von „seinen“ Komponisten seriöse Klaviermusik, die keinesfalls die Aufmerksamkeit auf seine Beeinträchtigung lenken sollte. Am 10. März 1928 fand die Uraufführung im Wiener Musikverein statt; später sollte Wittgenstein das Werk nur noch zweimal aufführen. Die Partitur erschien erst 2014.

Hans Gál

Franz Schmidt - Quintett A-Dur (1938)

Der Cellist, Pianist und Komponist Franz Schmidt - eine Schlüsselfigur im damaligen Wiener Musikleben - war ein guter Freund von Paul Wittgenstein. Er schrieb neben Josef Labor die meisten Werke für Paul und konnte sich von dem großzügigen Honorar eine Villa in Perchtoldsdorf vor den Toren Wiens leisten.

Das *Quintett in A-Dur* war sein letztes vollendetes Werk. In seiner intimen Klangwelt folgt er der musikalischen Tradition von Schubert und Brahms, während der erste Satz des Werks in „Brucknerscher Länge“ schwelgt. Schmidt konzipierte ursprünglich ein viersätziges Stück, aber Wittgenstein hatte Einwände gegen den langsamen Satz, ein Intermezzo für Klavier solo. Ob die Zuhörer wohl ein Solo als Bestandteil eines Kammermusikwerks akzeptieren würden? Schmidt, zunächst gekränkt, zeigte jedoch Verständnis für seinen Freund und schuf mit einem zweiten langsamen Satz ein imposantes fünfsätziges Werk. In den Schlussvariationen über ein Thema von Josef Labor beschwört Schmidt noch einmal das alte, endgültig versunkene Wien herauf. So schließt sich der Kreis dieses Albums.

Franz Schmidt

Prisma String Trio interprets seven centuries of string trio music at the highest level. Virtuoso, passionate and style conscious, the trio combines the tight-knit ensemble playing of a string quartet with the flair of three refined musicians perfectly attuned to each other. The trio is known for its innovative programmes: firmly anchored in the classical string tradition, it performs music from all corners of the world and from all periods. Quality, inspiration and contact with the audience are its hallmarks. Since its foundation in 2002, the trio has championed unknown music of high quality, alongside celebrated works. It steers clear of artificial borders between stylistic periods and genres and constantly seeks to build fresh rapport with audiences.

Prisma performs at numerous venues in the Netherlands and abroad, including the Concertgebouw Amsterdam, De Doelen and Muziekgebouw aan 't IJ. It is a welcome guest at Dutch festivals such as the Grachtenfestival, Wonderfeel and November Music, and also makes radio and TV appearances. Prisma's first album *Voyage* was given a rating of 10 in Luister music magazine and its album *La Muse* received the *Album of the Year 2021* award from NativeDSD, a worldwide platform for high-quality releases.

Pianist **Folke Nauta** graduated from the Conservatorium van Amsterdam, receiving a 10 with distinction. Folke is acclaimed by the press and public alike for his natural and concentrated style of playing. As a soloist he has performed in all the major Dutch concert halls and in countries including Norway, England, Germany and France. He has made diverse CD recordings and won national and international awards. After his right hand was affected by the neurological disorder called focal dystonia, he turned his focus towards tracing and performing left hand repertoire including solo piano and chamber music works.

Dutch clarinetist **Lars Wouters van den Oudenweijer** won a Fulbright scholarship to study with Charles Neidich at the Juilliard School in New York. After winning several first prizes at international competitions, he made his successful debut in the Amsterdam Concertgebouw in 1999. Since then he has given many solo and chamber music performances in major venues around the world with leading orchestras and ensembles. In 2003 his debut CD was awarded an Edison. Other CD's followed with music by MacMillan, Mamlok, Hindemith, Brahms, and Reger. These recordings received outstanding reviews by the international music press.

Recording: Mediatrack
Producer/recording engineer: Tom Peeters
Recording location: MuziekHaven, Zaandam, The Netherlands
Recording dates: 2, 3 & 4 May, 1, 2 & 3 September 2022
Piano: Chris Maene Straight Strung Parlor Grand CM//228

Microphones: Brüel & Kjaer 4003, Neumann modified by Rens Heijnis
Microphone cables, interlinks: Acoustic Revive

Editions: Walker (manuscript Bodleian Libraries, University of Oxford), Labor (MW-Musikverlag),
Gál (Simrock), Schmidt (Josef Weinberger)
Text: Michiel Weidner, Folke Nauta
Translations: Frances Thé (English), Judith Jamin (German)

Photography: Foppe Schut
Additional Photography: Österreichische Nationalbibliothek
Replica 'Omsk piano': Michiel Weidner
Artwork design: Egbert Luijs (studioEGT)

Thanks to: Splendor Amsterdam, Peter de Rijk, Prisma Trio Foundation board,
crowdfunding sponsors, friends and fans

www.wittgensteinproject.com
www.prismatrio.nl
www.folkenauta.com
www.larzetto.com
www.cobrarerecords.com

The Wittgenstein Project is supported by

FONDS
PADIUM
KUNSTEN
PERFORMING
ARTS FUND NL

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

AE amsterdams
fonds voor de
kunst

 GRAVIN VAN BYLANDT
STICHTING

Sena

CHRIS MAENE
Straight Strung Concert Grand

